

A atención á diversidade como eixo na construción do labor da Orientación en Educación Primaria

Special education needs as a key reference to build school counseling work in Primary Education

María Cristina Pérez-Crego

Facultade de Ciencias da Educación. Universidade da Coruña, España

Resumen

Este traballo mostra os resultados dun proxecto de investigación sobre a construción biográfica da orientación escolar a través de historias de vida de orientadoras nas primeiras etapas do ensino en Galicia. O obxectivo foi reconstruír as súas experiencias profesionais interrelacionando os fitos institucionais máis significativos. Historicamente a atención á diversidade ten sido un dos ámbitos de actuación prioritarios na orientación. As necesidades educativas especiais son tamén una referencia principal na súa perspectiva profesional de asesoramento. O seu traballo mostra un anhelo da formación permanente nas necesidades de educación especial dende o comezo da súa experiencia. Como parte da súa perspectiva a ensinanza está vinculada a contextos educativos específicos.

Palabras clave: Orientación educativa, atención a diversidade, Educación Primaria.

Abstract

This paper reveals findings from a research project about the biographic construction of school counseling via school counselors' life stories in early childhood and primary education in Galicia. The aim was to rebuild the evolution of their professional experiences in relation with most relevant institutional events. Historically special education needs has been a main field of intervention in school counseling. Special education needs is also a main reference in their professional perspective about counseling. Their work shows a yearning of permanent training in special education needs since the beginning of their experience. As part of their teaching perspective is linked to the specific educational contexts.

Keywords: counselling, special education needs, primary education.

A figura do/a orientador/a e a atención a diversidade nas primeiras etapas do Ensino en Galicia

A incorporación de orientadoras e orientadores nos centros das primeiras etapas do ensino é recente. Nun primeiro momento fíxose con carácter voluntario. A partir do curso 89-90 distintas resolucións e ordes abren a posibilidade de pór en marcha o departamento de orientación baixo a coordinación dos Equipos Psicopedagóxicos de Apoio. Na Orde do 15-7-91 (DOG de 26-8-91), no apartado 3.1.3 establece que "os centros, preferentemente cando contén con algún profesor licenciado en psicoloxía ou pedagogía, procurarán poñer en marcha o Departamento de

Orientación, no que se integrarán o xefe de estudos e os coordinadores de ciclo ou nivel coa colaboración dos profesores titores cando sexan requiridos, e centrará a súa actuación na realización das tarefas de orientación escolar, persoal e vocacional dos alumnos do centro, especialmente nos momentos críticos da súa escolarización e baixo a coordinación dos Equipos Pedagóxicos de Apoio" (Cabrillas, Murcia e Peliquín, 1995).

A través desta vía un profesor ou profesora do centro asumía funcións no ámbito da orientación. Deste xeito, foi como o profesorado das primeiras etapas do ensino se iniciou no exercicio especializado da orientación.

En 1998, o Decreto 120/1998 e a Orde do 24 xullo de 1998 establecen a creación de departamentos de Orientación en centros de 12 ou máis unidades, o resto dos centros adscribíense a departamentos de outros centros que podían ser institutos de educación secundaria ou centros de educación infantil e primaria. Posteriormente ca circular 18/2007 das Direccións Xerais de Ordenación e Innovación Educativa e de Formación Profesional e Ensinanzas Especiais créanse a modalidade de departamentos de orientación compartidos para os centros entre 6 e 11 unidades. Os centros con 5 unidades ou menos son atendidos por un departamento de orientación do centro ao que están adscritos.

O acceso a figura de orientador realizase a través dun concurso de méritos entre o profesorado, sendo un mérito preferente estar en posesión dunha titulación do ámbito da pedagogía ou da psicoloxía.

Antes da creación dos departamentos de orientación os servizos externos, denominados Equipos Psicopedagóxicos de Apoio, regulado pola Orde da Consellería de Educación e Cultura do 8 de agosto do 1985 (D.O.G. de 3 de setembro 1985), asumían as funcións orientadoras especializadas no ámbito da atención á diversidade. Tamén foron emerxendo novas figuras profesionais como os profesores de pedagogía terapéutica e de audición e linguaxe, profesionais especializados en detectar dificultades no desenvolvemento persoal ou de aprendizaxe do alumnado.

A atención á diversidade, entendida como o conxunto de accións educativas que se levan a cabo para intentar previr a aparición de dificultades e para responder as necesidades temporais ou permanentes de todo o

alumnado (Grañeras e Parras 2008) é unha das áreas de intervención dos orientadores e orientadoras recoñecidas na normativa legal que regulou os departamentos de orientación experimentais e os servizos de orientación.

Sen esquecer a consideración que da mesma fixeron a LOE e a LOGSE. Aínda que o termo de atención á diversidade se desenvolveu ca promulgación da LOE (2006), foi na LOGSE (1990) no capítulo V onde inicialmente se recoñece como principio básico que debe rexer o sistema educativo e a atención ó alumnado con necesidades educativas especiais a *“normalización e integración escolar”* e onde se prescribe a dotación dos recursos necesarios para que o alumnado con necesidades educativas especiais acaden os obxectivos educativos correspondentes.

Para a etapa de educación primaria a LOE no art 19.1 establece que *“En esta etapa se pondrá especial énfasis en la atención a la diversidad del alumnado, en la atención individualizada, en la prevención de las dificultades de aprendizaje y en la puesta en práctica de mecanismo de refuerzo (...)”*. No Título I trata da Equidade na Educación o regular no seu Capítulo I o referido o Alumnado con Necesidade Específica Apoio Educativo e dentro de estes o alumnado que presenta N.E.E comenta que *“La identificación y valoración de las necesidades educativas de este alumnado se realizará, lo más tempranamente posible, por personal con la debida cualificación, y en los términos que determinen las Administraciones educativas”*. Facéndose polo tanto fincapé nos principios de calidade baseada na equidade e de esforzo compartido.

Este entramado institucional foi marcando o desenvolvemento profesional do profesorado que asumía funcións especializadas no ámbito da orientación. Ao que hai que engadir outros acontecementos que xeraron novas necesidades de atención ao alumnado, ao que non se daba a cobertura necesaria. Estamos a referirmos, nos anos oitenta, a integración do alumnado de educación especial nos centros ordinarios e, a partir dos noventa, a educación inclusiva promovida pola LOGSE. Todos estes cambios requirían da confluencia de diferentes profesionais: Mestres, especialistas en audición e linguaxe e en pedagogía terapéutica e outros profesionais dos servizos de orientación internos e externos.

No desenvolvemento profesional dos orientadores e orientadoras a atención á diversidade ten sido un ámbito de preocupación e iniciación profesional moi relevante, converténdose no eixo vertebrador das súas funcións. O seu desenvolvemento profesional estivo claramente marcado polo marco institucional que regulaba a atención a diversidade e os servizos de orientación e polas condicións materiais e persoais nas que se desenvolvía.

A continuación presentamos unha parte dos resultados dun estudo que ten como finalidade describir e comprender como se constrúe o labor de orientación de maneira biográfica na etapa de educación infantil e primaria, visibilizando as experiencias das profesionais rememorando aspectos importantes do seu labor como orientadoras. Os resultados que presentamos son os relativos a construción do seu rol como orientadoras no ámbito da atención a diversidade, están extraídos das

preguntas da entrevista da segunda etapa biográfica centradas no seu desenvolvemento profesional.

Método

O estudo empírico foi levado a cabo mediante a metodoloxía biográfico-narrativa, polo que se realizaron historias de vida de orientadoras con relatos múltiples. O obxectivo de utilizar esta metodoloxía foi reconstruír a evolución das súas experiencias interrelacionando os fitos máis significativos.

A investigación cualitativa caracterízase por estudar o coñecemento e as prácticas dos participantes, tomando en consideración que os puntos de vista e as prácticas no campo son diferentes a causa das distintas perspectivas subxectivas e os ambientes sociais relacionados con elas (Flick, 2004). A investigación constrúese sobre a base dos significados que as persoas outorgamos os feitos sociais. Dentro do campo da investigación a investigación cualitativa, tal e como se acaba de indicar, optouse por unha metodoloxía biográfico-narrativa e dentro da mesma o uso de historias de vida.

Debe terse en conta que falar de investigación biográfica, non é tratar de construír unha historia ou unha biografía persoal co fin terapéutico ou histórico, senón de reelaborar, con unha nova vivencia, uns fragmentos de vida que nos axudan a darlle un valor único pero extrapolable á comprensión da realidade común (Cortés, 2011). Hernández (2011) considera que a característica principal da perspectiva metodolóxica das historias de vida é a súa finalidade, que non é outra que conectar as narrativas persoais e biográficas de profesores e investigadores co seu contexto sociocultural, histórico e institucional. No noso caso, ás orientadoras entrevistadas permítelle non só ver a evolución do seu traballo, senón a evolución das persoas, como se foron creando a si mesmas. Con elo preténdese comprender as concepcións e principios que guiaron a súa actividade profesional. Como a finalidade foi rexistrar os momentos claves de cada orientadora, na súa traxectoria de vida e profesional con respecto o tema, a construción da labor de orientación en Educación Primaria, realizáronse historias de vida corais tomando como referencia a García, Calvo y Susinos (2008) no seu libro *“Las mujeres cambian la educación”*.

O relato biográfico paralelo (coral), trata de narrativas que se recollen sobre un mesmo grupo, neste caso profesionais que se dedican á orientación educativa na etapa de Educación primaria, servindo para axudar a comprender o labor (Bolívar, Domingo e Fernández, 2001, p.259). Ten como vantaxe que permite establecer categorizacións e comparacións dos informantes e acumular evidencias sobre coincidencias ou diverxencias entre as biografías, como método de validación da nosa hipótese de investigación (Pujadas, 1992).

O deseño para a investigación formulouse aberto, xa que desta maneira obriga ó investigador a reflexionar permanentemente sobre o proceso de investigación (Flick, 2004). Considerouse axeitado usar este deseño no estudo porque se vai configurando a medida que se está no campo.

O propósito da investigación foi reconstruír as categorías específicas que as participantes empregan na conceptualización das súas propias experiencias e na súa concepción do mundo (Goetz, y Lecompte, 1988 p.31). Non se pretende comprobar si algo se produce ou non, senón coñecer como se articula o tema en cuestión. O desenvolvemento da investigación guiouse pola selección gradual (Flick, 2004), xa que este é un proceso de adaptación constante os datos e de ir tomando decisión metodolóxicas ó longo do estudo.

No proceso de investigación o procedemento ou técnica fundamental utilizada para a recollida de datos foi a entrevista biográfica. Para Bolívar, Domingo y Fernández (2001) a entrevista biográfica consiste en reflexionar e rememorar episodios da vida, onde a persoa conta cousas a propósito da súa biografía, nun marco de intercambio aberto (introspección e diálogo), que permita afondar na súa vida polas cuestión e escoita activa do entrevistador, dando como resultado unha certa coprodución.

O análise dos datos realizouse mediante a técnica de interpretación directa de Stake (1998). Esta técnica é unha estratexia de análise fundamentalmente descritiva, estando moi preto os datos brutos. Traballa con interpretación de primeiro nivel ou de carácter descritivo. Traballouse de forma inductiva a partir das transcricións, destacando os temas que mostran as participantes, buscando e elas temas prefigurados e incorporando calquera nota que sexa necesaria para contextualizar o significado (Simons, 2011).

Informantes

As informantes seleccionadas para o estudo contan cunha dilatada experiencia na orientación educativa. Son cinco profesionais, todas mulleres. Con idades comprendidas entre os 55 e 64 anos. Mestras ou pedagogas terapéuticas de carreira e todas con licenciatura ben en psicoloxía, pedagogía ou psicopedagogía (carreiras que segundo o Decreto 120/1998 facilitaban o acceso ó posto de orientación). Todas forman parte da xeración que oficialmente asumiu o posto de orientación en centros de educación infantil e primaria en Galicia, a partir da creación dos departamentos de orientación en 1998 co Decreto 120/1998.

Sendo ademais pioneiras en Galicia en afrontar o labor, comezando incluso moitos anos antes de que a normativa marcasse as funcións como tal, xa que cando se abriron as portas na escola ordinaria ó alumnado con dificultades, a realidade ca que se encontraron precisou da súa iniciativa profesional para que o alumnado estivera ben atendido, anticipándose coa súa práctica levando a cabo proxectos innovadores na integración do alumnado e no apoio do mesmo.

Resultados

As achegas mostran que en relación a atención a diversidade a construción da labor apoiase en tres grandes claves (tres necesidades); a primeira a necesidade de atender o alumnado con dificultades tanto temporais como permanentes, a segunda a necesidade

dunha formación permanente e a terceira a necesidade dunha orientación interna marcada polo contexto social.

Con respecto á primeira temática, a concepción lo labor que manifestan as orientadoras, pon o énfase na atención á diversidade do alumnado, na atención individualizada, na prevención de dificultades de aprendizaxe e na posta en práctica de mecanismos de reforzo necesarios para abarcar, asumir e afrontar as necesidade nesta labor na etapa de Educación Primaria e Infantil. Cada unha das entrevistadas ten a súa concepción persoal da orientación educativa na etapa de Educación Primaria. Pero ambas parten da necesidade de axudar e de facilitar o camiño cara a mellora educativa e persoal.

Paula concibe a orientación como, *“Para mí la orientación es intentar encender una luz al final de un túnel, para quien lo necesite. A ver yo no digo que vaya a dar esa luz, pero voy a intentarlo, ese intento de aportar mi experiencia, mi trabajo, mis estudios, mi dedicación, mi tiempo a quien pueda necesitarlo, en un terreno en el que , es para mí lo más importante, en un terreno humano, es decir, es cierto que a nivel de aprendizaje hay metodologías que aplicar, hay técnicas que aplicar, y es cierto que hay muchos ámbitos, no solo el académico, si no el madurativo, el personal, el de autonomía, el emocional, para mí es tremendamente importante, el terreno emocional, para mí la orientación es tan inabarcable, como inabarcable es el ser humano”*(EP 2, prg.2).

Alicia no seu caso *“A diversidade non é ter unha necesidade educativa especial que parece que a veces se confunde. Senón que todos somos diversos depende do que sepas na casa, do que vaías a aprender, do teu estilo, de moitas cousas.... Entón dous nenos ca mesma cousa pois tiñas que atendelos de maneira diferente. Polo que foi nese momento no que eu aprendín a diversidade tanto de nenos como de mestres”*(EAL 2, prg2).

Pola súa parte Irene; *“Para mí la orientación es; el conocimiento de toda la atención a la diversidad que tiene un centro, el conocimiento a fondo, es decir iniciado por los niños que tienen necesidades, qué tipo de necesidades tienen, ver qué recursos tiene el centro para poder abordar esa situación, recursos humanos, materiales, pedagógicos, qué recursos tiene el ámbito, que nos rodea en el entorno, por ejemplo, el de medicina, social y demás y fundamentalmente la familia, con todo eso organizar un plan de actuación para trabajar con el niño, es decir, ser capaces de nosotros adecuar la educación que queremos darle a todos los medios para que sea un éxito para el niño”*(EIR 2, prg.2).

Para Tamara o mellor de traballar en Orientación é, *“El poder ayudar a estos niños a que vayan superando sus dificultades, y creo que si no te gusta esta profesión no debes dedicarte a ella, porque hombre si trabajas con niños con retraso escolar, una adaptación curricular con niños que son de familias desestructuras o de etnias y demás bueno. Pero ya cuando trabajas con niños autistas te tiene que gustar, para mí es fundamental que te guste”* (ETA 2, prg 17).

En relación a segunda temática, o análise dos datos mostra como o seu traballo está marcado por unha necesidade de formación permanente no área de atención

á diversidade dende o comezo da súa traxectoria profesional, entendéndoa esta como parte da súa concepción profesional e dende o contexto no que se desenvolvían. No que respecta a formación que foron acumulando o longo de toda a súa traxectoria profesional, esta axúdalles a levar a cabo a súa labor con satisfacción e obter desta maneira uns resultados óptimos. Un punto moi importante que rexe o labor do orientador é precisamente a necesidade dunha formación constante e actualizada, para poder detectar e aplicar técnicas e modelos que axuden ó alumnado, as familias e o profesorado. É un tema fundamental na creación do seu labor, a necesidade de adquirir maiores coñecementos para poder dar resposta, resolver situacións e axudar.

Tal e como nos conta Irene, *“Yo buscaba nuevos mecanismos, teoría, modelos y nueva preparación, no había internet pero había libros y había conferencias, y había cursos, entonces yo me fui preparando” (EIR 1, prg.30). “Sin lugar a duda, totalmente, todas mis experiencias fueron un posible referente a mi labor de hoy en día. En la experiencia personal lo tenemos todo, nuestras actuaciones vienen dadas de nuestras experiencias” (EIR 1, prg.17).*

Para Irene, *“Es absolutamente fundamental. Un orientador que crea que ha hecho la carrera hace diez años, o hace tres años, y puede trabajar sin estar colgado a los nuevos conocimientos no tiene sentido.” (EIR 3, prg.6).* De igual forma Paula a valora positivamente, *“Toda porque a medida que se va avanzando y que se va profundizando en distintos estudios, en conocimientos, en ciencia, en definitiva, evidentemente tienes que ir poniéndote al día, para mí es necesario que un orientador siga formándose siempre hasta el último día de trabajo” (EP 3, prg.6).*

A terceira chave concibe a orientación educativa na etapa de Educación Infantil e Primaria en Galicia como unha necesidade. Nas palabras de Irene ela, *“Hablaban con los Inspectores de estas experiencias y ellos me daban pautas que después las aplicaban de un modo innovador en la escuela. Las personas de mi edad, de mi trabajo, fuimos creando la orientación interna. ¿Te das cuentas? Fuimos creando un modo diferente de intervenir en coordinación con el profesorado tutor. Yo tenía guardado en una carpeta todos los historiales de los niños y estábamos en comunicación con las familias” (EIR 1, prg.30). “Quiero decirte que la orientación no surgió en la facultad, la orientación surgió en la práctica, de nosotros de la gente que trabajamos, pero no en mí, en una generación de personas que teníamos ese trabajo y lo veíamos” (EIR 1, prg.30).*

Tamara indícanos que, *“Antes de que saíra o que é a orientación propiamente dita nos colexios cando había un licenciado en pedagogía funcionaba o departamento de orientación que daquela funcionaba pero nen supoñía unha retribución económica a maiores nin nada, senón que a lei dicía que no caso de que nos centros houbera algún licenciado en pedagogía se podía poñer en funcionamento o departamento de orientación, claro eu era única que había no colexio” (ETA 1, prg. 23)*

Así segundo Paula, *“Considero que hice orientación porque realmente tanto los propios alumnos, como los padres, como muchas veces los propios profesionales*

precisamente lo que necesitábamos era eso, una orientación, un decir bueno, que te den alguna luz por la que poder tirar con aquel niño, era evidente que las cosas empezaban a cambiar. Entonces si es verdad que ahí los profesionales empezaron a abrir camino en ese momento[...].” (EP 2, prg.2).

Alicia contábanos que; *“Te adaptabas ó que logo diría a lei que era a diversidade pero xa te adaptabas ás necesidades individuais sen estar sometidos o libro de texto. Y entón escoitar a uns, escoitar a outros, foi a verdade moi gratificante e moi enriquecedor” (EAL 2, prg25)*

María relatounos que, *“Galicia en eso fue la pionera. Integró la orientación educativa en los centros de Infantil y Primaria” (EMA 2, prg.17)*

Pódese percibir como sentían que os orientadores e orientadoras tiñan que estar no centro. Unha necesidade que emerxeu dende a práctica para que o alumnado recibise unha atención axeitada que promovera o seu óptimo desenvolvemento. A busca de respostas das dificultades do alumnado foi a que as impulsou a participar e implicarse nas tarefas de orientación, aproveitando as oportunidades que lle ofrecía en cada momento o marco institucional que regulaba a orientación.

Os seus relatos reflexan a evolución institucional na etapa de Infantil e Primaria e acércannos a comprensión da orientación e asesoramento, a partir de como constrúen a súa labor persoalmente e tamén como se constitúe un tipo de relación institucional dende a interacción orientador/a-profesorado-alumnado-familia.

Discusión

Historicamente a atención á diversidade ten sido un dos ámbitos de actuación prioritarios na orientación. A atención á diversidade, as condicións socio educativas e orzamentarias foron chaves para o desenvolvemento normativo e para a realización do labor de orientación educativa nas primeiras etapas do ensino en Galicia. O relato das informantes evidencia como o marco normativo condicionou o seu desenvolvemento profesional. Neste sentido, canalizan a súas inquedanzas e preocupacións educativas en relación coa atención a diversidade nas oportunidades que lle ofrece o marco normativo. Aproveitan a oportunidade de crear departamentos de orientación experimentais, posteriormente acceden como orientadoras os departamentos de orientación. Experiencias que comezan ca habilitación de espazos como departamentos de orientación propiamente ditos, xa que non existían en moitos centros espazos físicos para atender o alumnado con dificultades, e cunha partida orzamentarias dispostas para elo. Permitindo esta partida económica a compra de recursos para o desenvolvemento do traballo e a mellora do labor. Por outro lado sacáronlle partido o contexto, xa que propuxeron iniciativas a partir dos recursos cos que contaban no centro.

Outra cuestión a ter en conta é que a normativa indica que os profesionais da orientación non teñen docencia asignada, polo que poden dedicar todo o tempo de traballo a atención á diversidade do centro.

Ademais a normativa foi recoñecendo o seu papel e abrindo a posibilidade de promocionar a nivel persoal, e de conseguir recoñecemento converténdose a nivel oficial nas coordinadoras da atención á diversidade dos centros educativos nos que traballan e traballaron.

As profesionais aproveitaron as oportunidades de especialización e levaron a cabo proxectos innovadores na integración do alumnado e no apoio do mesmo.

Polo tanto para que se poida levar a cabo unha boa Orientación en Educación Infantil e Primaria, os profesionais da Orientación deben de traballar en colaboración coa comunidade escolar (profesorado, titores familias, equipo directivo, e especialistas diversos do centro e co entorno comunitario para conseguir conxuntamente unha educación de calidade que chegue a todos os alumnos e alumnas. Tamén, deben prestar apoio especializado para atender a diversidade de necesidades educativas específicas, tanto dos alumnos con algún tipo de discapacidade, como dos que teñen distintos ritmos e/ou dificultades de aprendizaxe. Unha orientación baseada nos principios de prevención, desenvolvemento e intervención global.

Concíbese a formación como parte da súa concepción profesional. Hai que resaltar o seu interese e implicación pola formación, unha formación que buscaron fora da oferta de formación en exercicio asignándolle a mesma unha gran importancia. Polo que as profesionais entrevistadas consideran a formación continua e actualizada fundamental para e levar a cabo o desenvolvemento do seu labor con éxito. Elas afrontaron a súa formación como un reto profesional nunha época na que non existía unha oferta de formación en exercicio que dese resposta a súas inquietudes e necesidades de formación. Nesta liña as opcións de formación pola que optaron estaban o marxe da oferta de formación continua ofertada pola administración responsable outorgándolle moito valor a mesma e esforzándose para acadala.

Todo elo pola necesidade de ampliar coñecementos para poder axudar o alumnado, considerando a estas o eixe do seu traballo. Pero tamén para poder guiar os demais compoñentes da comunidade educativa como profesorado e familias.

Polo que os profesionais desta especialidade deben dominar un conxunto de actitudes, coñecementos e habilidades aprendidas mediante a formación ou a experiencia profesional que posibiliten desempeñar os novos roles e funcións requiridas na profesión. Xa que este facilita o poder resolver as situacións que se presentan, provocando o mesmo tempo unha satisfacción por unha vocación cumprida, na etapa que elas consideran a base fundamental dos cimentos do desenvolvemento do alumnado.

Pero todo elo hai que enténdelo a luz do marco legal e no contexto no que se desenvolvían. O acceso e o desenvolvemento profesional das nosas protagonistas está marcado polas coordenadas legais que regularon a orientación.

O contexto no que comezaron o seu labor sitúanos a mediados dos anos oitenta nos que a orientación era externa, a través dos EPSA, aos que consideraban insuficientes para dar cobertura as necesidades existentes no centro. Isto tamén motivou que asumiran funcións no

ámbito da orientación. Comezan a súa traxectoria profesional nos momentos da apertura de portas o alumnado con necesidades educativas na que esta determinou a orientación na etapa de Educación Primaria e provocou unha necesidade de formación por parte das mesmas. De esta maneira mostraron un grado de implicación moi elevado para o desenvolvemento do labor profesional mellorándoo coa súa práctica innovadora e rexeitando en todo momento o conformismo ante un alumnado con necesidades que non eran atendidas na medida en que o requirían.

Referencias

- Bolívar, A., Domingo, J. y Fernández, M. (2001). *La investigación biográfico-narrativa en educación. Enfoque y metodología*. Madrid: La Muralla
- Cabrillas Contreras, M.J., Murcia Piñeiro, M.C, Peliquín Pérez, F. (1995). Aula de Innovación Educativa. (Versión electrónica). Revista Aula de Innovación Educativa 45
- Cortés, P. (2011). “El sentido de las historias de vida en investigaciones socio educativas. Una revisión crítica”. En Fernando Hernández, Juana M. Sancho y José Ignacio Rivas: *Historias de Vida en Educación. Biografías en contexto*. Esbrina-Recerca núm. 4, Universitat de Barcelona.
<http://hdl.handle.net/2445/15323>
- Flick, U. (2004). Introducción a la investigación cualitativa. Madrid: Morata
- García Lastra, M., Calvo Salvador, A. y Susinos Rada, T. (Eds). (2008). *Las mujeres cambian la educación*. Madrid: Narcea
- Goetz, J.P. y Lecompte, M.D. (1988). *Etnografía y diseño cualitativo en investigación educativa*. Madrid, Morata.
- Grañeras Pastrana M. y Parras Laguna A. (Coords) (2008). *Orientación educativa: fundamentos teóricos, modelos institucionales y nuevas perspectivas*. CIDE. Ministerio De Educación, Política Social y Deporte
- Hernández F. (2011). “Las historias de vida en el marco del giro narrativo en la investigación en Ciencias Sociales: los desafíos de poner biografías en contexto”. En Fernando Hernández, Juana M. Sancho y José Ignacio Rivas: *Historias de Vida en Educación. Biografías en contexto*. Esbrina-Recerca núm. 4, Universitat de Barcelona.
<http://hdl.handle.net/2445/15323>
- Pujadas Muñoz, J. (1992). *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas
- Simons H. (2011). *El estudio de caso: Teoría y práctica*. Madrid: Morata
- Stake, R.E. (1998). *Investigación con estudios de caso*. Madrid: Morata.